

САДРЖАЈ

Први део: ЈЕЗИК И КУЛТУРА.....	7
Проблеми реконструкције старе словенске духовне културе.....	9
Етнолингвистика у кругу хуманистичких дисциплина....	31
Језик и култура.....	47
Етнолингвистички аспекти словенске фразеологије.....	61
О реконструкцији прасловенске фразеологије.....	73
Бинарне опозиције типа десни – леви, мушки – женски.....	97
Други део: ОБРЕДНИ ЈЕЗИК.....	113
Из «граматике» словенских обреда.....	115
Секундарна функција обредног симбола.....	133
Опход и опасивање цркве.....	153
Изазивање кише.....	179
Антропоморфни надгробни споменици.....	193
Елементи народног театра у јужнословенским божићним обредима.....	201
Балканословенски обреди: структура и географија.....	213
Мрежа.....	239
Очи и вид покојника.....	249
Превртање предмета у словенском погребном обреду....	271
Живота магијски круг.....	283
Скривени плач за покојником.....	295

Списак скраћеница коришћених у библиографији	301
Библиографија	305
Погледи Никите И. Толстоја на словенску народну културу	335
О аутору	343

ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ СТАРЕ СЛОВЕНСКЕ ДУХОВНЕ КУЛТУРЕ

Проблеми и задаци реконструкције словенске духовне културе налазе се у непосредној вези с проблемом етногенезе Словена или су његов саставни део. Ако бисмо ове проблеме раздвојили и сматрали их независним или аутономним, морали бисмо да признамо како је решавање питања етногенезе Словена у данашње време немогуће без евидентирања чињеница и показатеља словенске духовне културе, као што се ни та култура не може реконструисати без довољно јасне представе о прасловенској историјској (територија, материјална култура, социјална структура, привредна делатност и сл.) и језичкој прошлости. Природно је да и сам комплекс проблема, или чак посебна наука о етногенези Словена («наука о словенској етногенези»), има више аспеката. Она се не ограничава ни одређењем словенске прапостојбине, ни васпостављањем система и елемената прасловенског језика или прасловенске материјалне културе, који служе као полазни модел при установљавању познијих модификација и облика развоја језика и културе, ни односом последњих према претходним дословенским или према сродним несловенским прапостојбинама, језицима и структурама (типovima, облицима и сл.) материјалне и духовне културе. Она мора да разматра ове проблеме у целини и да фактички решава не само и не толико основно питање порекла Словена (њихове генезе и глотогенезе), колико питање прасловенског постојања, питање словенских старина – читавог живота Старих Словена, које је у свој својој пуноћи интересовало још Павла Јосифа Шафарика и Лубора Нидерлеа.

Две су научне дисциплине достигле веома значајне резултате у проучавању словенске етно и глотогенезе. То су археологија и наука о језику. На показатељима које су оне израдиле и на саодносу тих показатеља граде се основни етногенетски закључци. Нема сумње да ове науке нису исцрпеле своје могућности у схеми истраживања која нас интересује. Али, готово су неискоришћене могућности и двеју других дисциплина – етнографије и фолклористике. Познати руски археолог В. В. Седов је не тако давно писао да су «на жалост, етнографи и фолклористи до сада урадили врло мало за разрешење питања етногенезе Словена. Међутим, и материјали етнографије, и фолклористика, могу да пруже суштинску помоћ у проучавању раних етапа словенске историје. И етнографија и фолклористика су саставни део комплекса наука које проучавају проблем порекла Словена. Па ипак, бројне чињенице којима располажу те науке, чињенице скупљене током последња два века, нису научно обрађене, ни систематизоване» [Седов 1979, 38]. Овоме треба додати како расположиви подаци често нису довољни, те је у многим случајевима потребно ново фронтално и систематско прикупљање материјала, као што то чине археолози и лингвисти.

Укључивање етнографије и фолклора у круг етногенетских истраживања и истраживање прасловенског стања, тј. најстаријег постојања Словена, њиховог начина живота, веровања, обреда, социјалних установа и односа, целисходно је и плодотворно не само зато што су етнографија и фолклор тесно повезани с археологијом (која се може сматрати у неком смислу «доисторијском» етнографијом) и филологијом и лингвистиком, без које је немогуће проучавање формалне стране фолклора, не само зато што ће ове дисциплине увести у научни оптицај нови материјал и понудити нова открића, него и зато што ће се приликом реконструкције најстарије словенске духовне културе, етнографи и фолклористи обратити у начелу истим методима каквима се служе археолози и језикословци. Јединство метода обогаћује методологију као такву и доприноси целовитости, потпуности и научној убедљивости коначних резултата.

Из читавог низа општих метода, најпре ћемо указати на метод ретроспекције. О њему се, у примени на етногенетска истраживања археолога, јасно изразио већ поменути В. В. Седов.

«Обавезан услов за закључак о јединству етноса – писао је Седов – мора бити генетска континуираност приликом смене једне археолошке културе другом. Уколико се потпуни континуитет не открива, онда је неизбежан закључак о смени једног етноса другим, или о наслојавању једне етнојезичке јединице на другу. Зато у етногенетским поставкама археолога водећа улога припада ретроспективном методу истраживања, чија је суштина у етапном праћењу извора основних елемената археолошких култура. Од веродостојних словенских култура, које припадају раном средњовековљу, треба се пробијати у дубину столећа ка оним старицама које су генетски повезане с раносредњовековним, а од њих – још за степен ниже итд.» [Седов 1979, 38].

Приликом лингвистичких, тј. глотогенетских истраживања, гаранција јединства традиције обезбеђује се јединством језика који традиција представља. Исто стање се опажа и у случају с фолклорно-митолошким или обредним текстовима, у којима се језик јавља као најпостојанији и најсигурнији показатељ етничке припадности и деловитости традиције. Језик и с њим повезана «етнојединица» игра у многим случајевима, као што се види из наведеног излагања В. В. Седова, готово одређујућу улогу и у археолошким етногенетским поставкама. Језик је и у савременим условима најизразитије обележје или показатељ етноса; па ипак, тај показатељ не треба апсолутизовати и не треба губити из вида фактор позајмљивања, како културног и социјалног, тако и чисто лингвистичког карактера. Што се тиче ретроспективног метода, он се у условима у којима се налазе слависти – лингвисти, етнографи и фолклористи, фактички не може избећи. Слависти су лишени језичких споменика до X в., фолклорних до XV в., а етнографских, с ретким изузецима, до истог времена. При том лингвистички споменици појединих језика не потичу из X–XI в., него из знатно каснијег времена, а што се тиче словенских споменика духовне културе етнографског и фолклорног карактера XV–XVIII в., они су малобројни и фрагментарни. Потпуно је другачије стање у старокинеској духовној култури, или у стариндијској или староиранској, које су далеки сродници словенске културе, и чија је хронолошка дубина писмених (фиксираних) традиција неупоредиво већа. Ако се пак узима релативно узан одсечак духовне културе, рецимо епско народно стваралаштво –

народни еп, и у том је случају фиксација француског, германског и скандинавског епа знатно старија од фиксације словенског, мада млађа од индијског и иранског.

И мада је добро познато да време писмене фиксације епа не одређује општу старост епа, и да еп, засведочен касно, може бити сасвим древног порекла, ипак релативно рано записани, и укључени у књижевност, епски текстови имају предност над касно забележеним у том смислу што истраживачу омогућују да прати стварну а не хипотетичку еволуцију, и стварну а не хипотетичку ову или ону етапу развоја. Ово је нарочито важно онда када је реч о реконструкцији на нивоу текста, а не на нивоу поетских средстава, дубинске семантике, сижеа, мотива или опште структуре. Изложена ситуација побуђује слависте да у етногенетским студијама поред метода ретроспекције користи и методе класичне типолошке анализе, узимајући је у својству прве или прелиминарне етапе својих студија. Класификациона моћ и класификациона суштина типолошког прилаза и нарочито такве врсте типолошке анализе, која је свесно усмерена на дијахронијско читавање и тумачење чињеница, могу да доведу до стварних резултата. Ови пак резултати могу да буду употребљени као полазни материјал за касније операције – за унутрашњу реконструкцију словенске духовне културе. Унутрашња реконструкција (реконструкција унутар једног макросистема или «културне породице», у датом случају – словенске), може на тај начин да буде друга, али не последња етапа компаративно типолошког истраживања. Методика унутрашње реконструкције проверена на језичком материјалу (међу њима и словенском) и у начелу се суштински не разликује од исте такве методике примењене на духовну културу. Али, у науци о језику одавно је, такође, познат метод спољашње реконструкције који захтева коришћење сродног материјала (за Словене – балтичког, германског, иранског итд.) и који се препоручио као поуздан начин реконструкције прајезика и «доисторијске» (дописмене) језичке еволуције. Тек после ове, треће, етапе дозвољено је окретање материјалу несродних и по систему различитих језика и култура ради типолошке анализе широких размера (за разлику од прве етапе која дозвољава типолошко разматрање искључиво у границама генетски блиских, уско сродних језика и култура). Разматрање тако широких раз-

мера интересантно је и вредно само по себи, али у сфери генетских поставки и реконструкција оно може да да само материјал за корекцију тих поставки и за откривање такозваних језичких, семиолошких и културних универзалија. Стављати несродне типолошке показатеље и црте у исту раван с генетски сродним показатељима и цртама, не правити међу њима разлику у операцијама приликом реконструкције прајезика или прастања, незаконито је и недопустиво. Лингвисти обично не допуштају овакву грешку, али се у етнографској и фолклористичкој средини она догађа често, чак и данас.

Такав је кратак преглед коришћених метода и општих тачака у проучавању прасловенског језика, материјалне и духовне културе, метода познатих науци о језику, етнографији, фолклористици и археологији. Умесно је зауставити се на разликама које се не односе толико на методологију, колико на разматрани материјал и предмет проучавања.

Већ смо имали прилику да споменемо хронолошку неусклађеност материјала који су сакупили, научно регистровали и класификовали археолози с једне, и етнографа, фолклориста и лингвиста, с друге стране [Толстой 1979, 17–26]. Археолог слависта, чији се рад у потпуности заснива на теренским истраживањима, и који ради превасходно са споменицима материјалне културе, не реконструише пронађени материјал. У његовим се рукама налазе комадићи, поједини одломци или «камичци», које не мора да реконструише, већ да их датира и атрибуира, и да на основу њих васпоставља културу, тип културе, затим временски редослед култура и њихову етничку припадност. Последња је операција крајње важна и нимало једноставна, будући да се писменост у словенској средини појавила релативно касно, и да су културе као зарубинецка, пшеворска и др., неме у језичком смислу. При свој сложености етничке, типолошке и чак географске атрибуције култура, сложености која се повећава с пробијањем истраживача у дубину векова, формални детаљи («камичци») материјалне, а делимично и духовне културе (погребни обред, на пример) археологу су дати и није неопходно да се реконструишу. Ситуација у којој се налазе етнограф, фолклорист и лингвист, потпуно је другачија. Представници ових наука су начелно лишени могућности да «покажу» елементе старе словенске духовне културе

и имају на располагању готово искључиво савремени (XIX–XX в.) материјал. Предност савременог етнографског, лингвистичког и фолклорног материјала је у томе што он може да буде представљен у свој пуноћи и у систему. Предност пак археолошких чињеница је у томе што су оне старе, што су различите по хронолошкој дубини и што су изворне. Но може ли се утврђивати веза између различитих сведочанстава и показатеља ако је међу њима тако знатна хронолошка дистанца? И шта треба да васпоставља археолог, а шта лингвист, фолклорист и етнолог? Да бисмо одговорили на ова питања, обратимо још једном пажњу на карактер археолошког и лингво-фолклорно-етнографског материјала. Археолошки материјал, и пре свега предмети, смењују се током времена: једна се култура рађа и заузима место друге, истискује је чак и у оним случајевима када се може пратити стање наслеђивања, тј. некаквога прерастања једне културе у другу – наступајућу. Другачије стање се уочава у сфери духовне културе. Елементи нове културе не затиру и не замењују елементе старе, него продиру у њу, саживљују се с њом, улазе у различите врсте односа (синонимија, допунско распоређивање, варијантност и дијалектност на географском плану) и тим самим усложњавају пређашњи систем, мењају га у већем или мањем степену, али га, по правилу, не руше. Насупрот принципу смене, у материјалној култури стоји принцип наслојавања у духовној култури, мада ни један од њих, приликом њиховог разматрања, не треба да буде апсолутизован. Што се језика тиче, његов систем унутар себе, будући снажан и сложен, врши унификујући притисак на све језичке нивое, не допуштајући знатнију историјску слојевитост, попут вишеслојности духовне културе. У том смислу, «слојевит» остаје само лексички слој језика.

У језику се непрекидно осећа снажан притисак система, који не допушта истовремено постојање више система, већ у оквиру нових чува тек појединачне фрагменте или елементе претходних система. Али друга суштинска особина језика и дијалеката, неспутаних књижевном нормом, јесте неравномерност развоја појединих нивоа језичког система и неравномерност развоја различитих елемената појединачног нивоа. То допушта да се при оправданом дијалекатском рашчлањавању језика у његовим различитим говорима и дијалекатским зонама фиксирају различите

етапе развоја ове или оне појаве, фрагмента или блока система. Другим речима, то даје могућност праћења дијакхроније раширене у простору.¹ Тако се стварају и чувају реликти или окамењености језика различите хронолошке дубине, који могу да буду поређани по редоследном или еволутивном поретку. Ови се дијалекатски подаци, или подаци живих језика, обично упоређују с језичким чињеницама добијеним из споменика (или обрнуто). Вероватно је управо из тог разлога академик А. А. Шахматов у свом «Уводу у курс историје руског језика», школске 1914/15. године, на самом почетку истакао да се «историја језика заснива пре свега на подацима савременог живог језика и његових говора, пошто ти подаци, уколико су тачно описани, могу да служе као најпоузданије полазне тачке за истраживање; упоредно проучавање савремених говора води ка реконструкцији опште језичке основе за те говоре, и даје, на тај начин, чврст и поуздан материјал за закључке о језичком саставу у ранијим епохама и о процесима у којима се вршила његова промена». «Али, – како даље примећује А. А. Шахматов, – историју језика снажно осветљавају и сами историјски споменици» [Шахматов 1916, 3].

Будући народна а не елитна, словенска духовна култура није, за разлику од језика, трпела снажан притисак система, већ је слично прасловенском језику, како показује материјал, доживела знатно дијалекатско рашчлањавање. Дијалекатско рашчлањавање духовне културе се у још већој мери везује за савремено стање (XIX–XX в.), као што се прати неравномерност развоја појединачних појава и облика духовне културе у њеним дијалектима, што је карактеристично и за језик. Крајње сиромаштво, а за неке слојеве и облике старе словенске народне духовне културе и непостојање споменика, чине садашње словенске народне културне дијалекте јединим извором за унутрашњу реконструкцију најстаријег стања словенске духовне културе – веровања, обреда,

¹ Године 1968. ова ситуација је била формулисана на следећи начин: «садашњи словенски дијалекатски ландшафт у многим појавама представља нешто налик дијакхронији раширеној у простору у којој се временски редослед развоја система или њихових фрагмената јавља у територијалној пројекцији» [Толстой 1968,342].

симбола, митолошких ликова, фолклорних мотива и сл. Разуме се да обилан материјал даје и спољашња реконструкција, тј. поређење с елементима, облицима и системима сродних народних духовних култура – балтичке, германске, иранске и др.

У вези с тим – што словенски културни дијалекти могу у многим случајевима да послуже као готово једини извор за унутрашњу реконструкцију – врло актуелан постаје проблем стварања научне дијалектологије словенске духовне културе, са свим задацима који из овога проистичу – издвајања класификационих диференцијалних обележја, која карактеришу дијалекатске разлике, картографисања дијалекатских појава, примене ареалног приступа сакупљању и интерпретацији дијалекатских чињеница.

Упорни захтеви за стварање дијалектологије словенске духовне културе, у том смислу и дијалектологије фолклора, могу да изазову недоумице и чак протесте на основу тога што је читава народна духовна култура, дакле и фолклор, дијалекатска, што она постоји само у усменом облику и готово је у целини повезана са сеоским друштвеним слојем. Такви би протести били оправдани и с њима се у начелу морамо сагласити, али се парадоксалност читаве настале ситуације састоји у томе што се веома дуго на народну културу у целини, и посебно на фолклор, примењивао уметнички критеријум преузет из елитне културе (писане, ликовне, музичке), који је допустив у одређеним условима, приликом унапред задатог, често практичног приступа, но који истовремено, посебно приликом његове апсолутизације, оставља у сенци или потпуно искључује дијалекатски, археолошки и чак структурно-типолошки приступ фолклору и народној духовној култури као целини.² Фолклору треба приступати као одређеном систему погледа на свет и систему народних представа, систему жанрова и сликовитих средстава, систему ритуалних функција и текстова, који имају одређен садржај, установљен традицијом.

² У овом је смислу значајна дискусија у фолклорној секцији на IX Међународном скупу слависта у Кијеву (1983), посвећена проблему варијаната.